

Thera Rasing

Initiatieriten en gender-verhoudingen in pre-koloniaal Centraal Afrika

Vrouwen namen binnen de traditionele Afrikaanse cultuur een centrale plaats in. Naast hun taken op het gebied van landbouw en huishouden waren zij ook de verbindende schakel tussen de reële en de geestenwereld. Via initiatieriten werden meisjes toegelaten tot de vrouwengemeenschap. Thera Rasing onderzoekt het belang van deze ritën voor de Afrikaanse vrouw en de genderverhoudingen in de pre-koloniale periode.

Inleiding

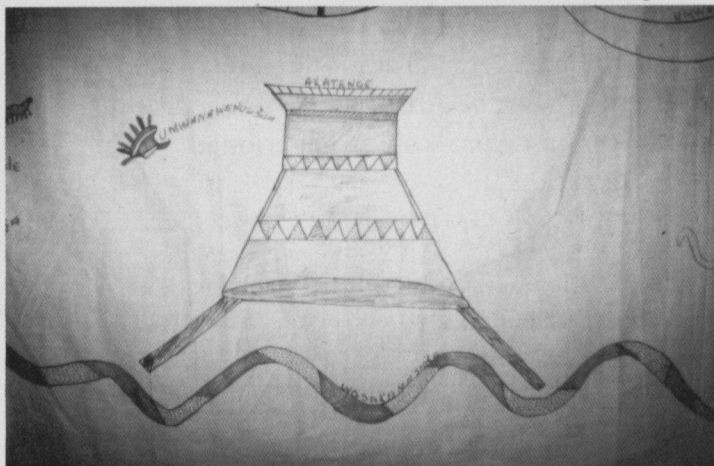
Al eeuwenlang zijn meisjesinitiatieriten zeer belangrijk in Centraal Afrika. Ze dateren van het begin van onze jaartelling en worden ook tegenwoordig nog uitgevoerd.¹ De initiatierite of *rite of passage*² is de overgang van kind naar volwassene. Een gedetailleerde beschrijving van deze ritën uit de oudheid is niet beschikbaar, maar aangezien ze te maken hebben met genderverhoudingen, kunnen we kijken naar de ontwikkelingen van gender in de loop van de geschiedenis van Centraal Afrika, en hun invloed op de ritën. Door veranderingen op religieus, politiek en sociaal gebied te analyseren, kunnen we achterhalen hoe de genderrelaties waren. In dit artikel wil ik ingaan op de vraag hoe de religieuze, politieke en sociale veranderingen genderrelaties en initiatieriten hebben beïnvloed, en wat deze eeuwenoude initiatieriten betekenden voor vrouwen.

- 1 Tijdens mijn veldwerk in Zambia, in 1992, 1995, 1996 en 1999 heb ik verschillende initiatieriten bijgewoond. Dit veldwerk werd financieel ondersteund door WOTRO en het Afrika Studiecentrum, Leiden.
- 2 A. Van Gennep, *Les Rites de Passage* (Parijs 1909); V. Turner, *The Forest of Symbols* (2e druk; New York 1967) 97; V. Turner, *The Ritual Process* (2e druk; New York 1969) 94.

De structuur en betekenis van initiatieriten

Initiatieriten zijn overgangsrten, waarbij de novice symbolisch een grens passeert tussen jeugd en volwassenheid, waarbij haar vrouwelijke identiteit tegenover die van de man gemarkeerd wordt. Initiatieriten bestaan uit drie fasen: seclusie, liminale fase en incorporatiefase.³ De liminale fase is een interstructurele situatie. Het meisje (de novice) is in dit stadium in een overgangperiode, onidentificeerbaar, en ze kan in contact komen met bovennatuurlijke krachten. Om terug te komen moet ze symbolisch herboren worden en opnieuw opgenomen in de samenleving.

De novice werd afgezonderd van de gemeenschap, ze mocht niet bij vuur komen en ze werd ingesmeerd met 'medicijn'; fijngemalen boomchors van een vruchtbare boom, om een regelmatige menstruatie te be-

Tekeningen gebruikt in de initiatieriten: de hoed van veren van de *nacimbusa*, het huis en de slang die om het huis kruipt, als teken van gevaar. Foto: T. Rasing

werkstelligen. Deze riteneduurden één tot enkele maanden, verschillend per etnische groep. Tijdens deze afzondering kreeg de novice instructies van een mentrix of vroedvrouw (*nacimbusa*). Dit is een vrouw die gerespecteerd werd om haar kennis van kruiden, geesten en haar goede sociale contac-

ten. Zij bleef de rest van haar leven een vertrouwenspersoon van het meisje, en adviseerde haar bij problemen. De mentrix werd tijdens de rite geassisteerd door een groep vrouwen, die door middel van zang, dans en het tonen van kleifiguren en tekeningen specifieke kennis en normen overdroegen, die alleen vrouwen behoorden te weten. De nadruk lag op vruchtbaarheid, seksualiteit, de menstruatiecyclus, monogamie binnen het huwelijk, respect voor ouderen, contact met geesten, voedseltaboes, kortom,

3 Zie voor een uitgebreide beschrijving van deze fasen Van Gennep, *Les Rites de Passage*, en Turner *The Forest of Symbols*, en Turner, *The Ritual Process*.

de normen en waarden van de samenleving. Na deze rite werd het meisje niet langer beschouwd als een kind, maar als een volwassen vrouw. Ze trouwde meestal snel na de rite.

Sociaal-politieke organisatie in het begin van onze jaartelling

Bantu-sprekende mensen vestigden zich in Centraal Afrika in de periode van 300 voor Christus tot 500 na Christus. Oorspronkelijk komend uit Kameroen, trokken ze naar het zuiden. Ze hadden een landbouwsysteem, *citemene*, een soort *slash and burn* systeem. Hierbij werden elk jaar bomen gekapt door mannen en de takken werden in cirkels bij elkaar gelegd door vrouwen. Daarna werden de takken in brand gestoken, opdat de as het land vruchtbaar zou maken. Vervolgens werd het land bewerkt met een hak, meestal door vrouwen. Er werd gezaaid en enkele maanden later geoogst. Het zaaien en oogsten gebeurde door vrouwen, soms geassisteerd door mannen.

Vrouwen hadden dus een belangrijke rol in de landbouw. Zij beheerden en bewerkten de velden. Hun taak was voedsel produceren voor kinderen en volwassenen. Mannen gingen incidenteel op jacht, maar hun aandeel in het verzamelen van voedsel was gering. Initiatieriten hebben én met het landbouwsysteem én met de sedentaire levenswijze te maken. Allerlei aspecten van de landbouw werden hierin getoond, evenals rituelen rond seksualiteit en voortplanting, die ook te maken hadden met de geesten van die regio.

Zeer waarschijnlijk kenden de pre-Bantu volkeren geen genderhiërarchie.⁴ In de eerste eeuwen van onze jaartelling kregen vrouwen in de Bantu-samenlevingen een steeds belangrijkere positie. Taalkundige aspecten bewijzen de belangrijke positie van vrouwen in de religie en op politiek gebied, vanaf ongeveer 500 na Christus. Veel woorden die dateren uit deze tijd en die (religieus) leiderschap uitdrukken beginnen met een vrouwelijk voorvoegsel *na*, dat 'vrouw' of 'moeder van' betekent.⁵

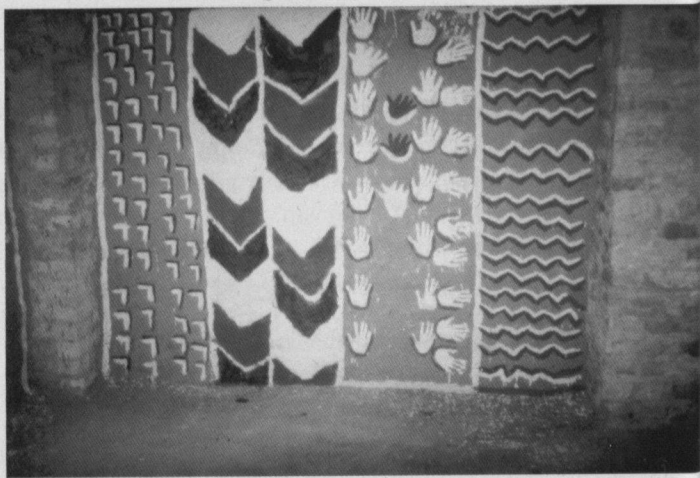
4 Dit kunnen we o.a. opmaken uit de taal, bijvoorbeeld; er is geen onderscheid in sexe tussen de derde persoon enkelvoud en geen onderscheid tussen jongens- en meisjesnamen.

5 C. Ahmed, 'Before Eve was Eve: 2200 Years of gendered history in East-Central Africa' (ongepubliceerd proefschrift 1996) 125; A. Roberts, *History of Zambia* (New York 1976) 76; J. Vansina, *Paths in the Rainforest: Toward a History of Political Tradition in Equatorial Africa*. (Wisconsin 1990) 274.

Matrilineaire en uxorilokale samenlevingen

De meeste etnische groepen in Centraal Afrika waren matrilineair, dat wil zeggen dat er een systeem bestond waarin functies en het schamele bezit geërfd werden via de lijn van de moeder.⁶ Ze hadden een uxorilokaal vestigingspatroon, dat betekent dat mannen bij hun huwelijk zich vestigden in het dorp van hun echtgenote. Dochters bleven na het huwelijk bij hun ouders wonen. De gemeenschappen bestonden dus uit een echtpaar met hun dochters en hun echtgenoten en enkele andere mensen. Vrouwen hadden veel zeggenschap door hun plaats in de kern van de gemeenschap. Vooral oudere vrouwen hadden veel aanzien. Mannen verwierven na verloop van tijd, als ze veel getrouwde dochters hadden, ook aanzien. Aan het hoofd van zo'n grootfamilie kon zowel een man als een vrouw staan. Als het dorp te groot werd of om andere redenen uit elkaar viel, konden zowel vrouwen als mannen een eigen dorp stichten.

Als jonge mannen wilden trouwen, vestigden ze zich in het dorp van hun aanstaande schoonfamilie. Hier richtten ze bruidsdienst, dat wil zeggen dat ze enkele jaren op het land van hun schoonvader werkten. Ze waren

afhankelijk van hun schoonouders voor voedsel. Na enige jaren kon een man zijn eigen graan verbouwen. Pas als er enkele kinderen geboren waren, kon een man toestemming krijgen om naar zijn eigen dorp terug te keren met zijn vrouw en kinderen. Als zijn echtgenote wilde blijven wonen in het dorp, resulteerde dit vaak in een echtscheiding. Dit systeem van matrilineaire, uxorilokale dorpen en

Tekeningen van de initiatieriten: vruchtbaarheidstekens, *the ups and downs of life*, handen, vruchtbaarheid/onvruchtbaarheid. Foto: T. Rasing

6 Enkele uitzonderingen zijn de Lozi in het westen van Zambia, de Ngoni die zich later vestigden in het oosten van Zambia en enkele groepen in het zuiden van Tanzania. Deze waren patrilineair georganiseerd.

bruidsdienst dateert vanaf de eerste eeuwen van onze jaartelling.

De dorpen bestonden uit een kleine kring van ronde huizen, het domein van vrouwen, met in het midden het mannenhuis. De ronde huizen waren een symbool van de baarmoeder. Het bos werd gezien als een vrouwelijk domein, want in het bos dwaalden geesten rond. Vrouwen stonden dichterbij geesten dan mannen en waren de mediums tussen de levenden en de doden.

De positie van vrouwen in de religie

De religie bestond voornamelijk uit het vereren van de voorouders bij de huisheiligdommen en de dorpsheiligdommen, waarvan vrouwen de beheerders waren. Vrouwen werden beschouwd als de makers van het huis, en voerden rituelen uit om de voorouders gunstig te stemmen. Zij waren verantwoordelijk voor de juiste uitvoering van de rituelen in huis en rond seksualiteit. De vrouwen maakten en bewaakten het huisheiligdom. Hier riepen zij de vooroudergeesten aan bij een huwelijk, geboorte, ziekte of problemen in de familie.

Rond de dorpsheiligdommen of lokale heiligdommen ontwikkelden zich territoriale culten. Het heiligdom was een symbool van een lokale groep en ook een symbool van de ecologie waarvan de leden van de cultus afhankelijk waren. Deze lokale culten zorgden tevens voor sociale controle. De heiligdommen werden beheerd door vrouwen, de zogenaamde 'spirit wives', die celibatair leefden in dienst van de geesten of een godheid.⁷

Vrouwen hadden contact met het goddelijke en met geesten, die, behalve bij deze heiligdommen, ook in het bos ronddwaalden. Vrouwen waren de vertegenwoordigers van het 'heilige' en het 'spirituele'. Ze werden beschouwd als de scheppers van de cultus en hadden religieuze autoriteit.⁸ Getrouwde vrouwen werden beschouwd als de link tussen de vrucht-

7 W. van Binsbergen, 'Explorations into the history and sociology of territorial cults in Zambia', in: J.M. Schoffeleers (ed.), *Guardians of the land: Essays on Central African Territorial cults* (Gwelo 1979) 47-89. W. van Binsbergen, *Religious Change in Zambia: Exploratory studies* (Londen 1981) 116, Schoffeleers, *Guardians of the land*, G. Semberaka, 'The place of Gule Wamkulu in dreams attributed to spirits, nominal reincarnation and spirit possession: The Nankumba experience'." *The Society of Malawi Journal* 1 (1996) 1-31.

8 H. Hinfelaar, *Religious change among Bemba-speaking women of Zambia* (Leiden 1989) 7.

baarheid en de voorouders, van wie die vruchtbaarheid kwam. Mannen hadden contact met het 'spirituele' via hun wettige echtgenote⁹, dat wil zeggen dat ze een huwelijksceremonie hadden ondergaan.

De 'vroedvrouw' (*nacimbua*) werd gerespecteerd en had autoriteit op het gebied van religie en rituelen. Ze droeg bepaalde kleding, die haar status uitdrukte. Ze assisteerde bij bevallingen en had veel kennis van kruiden, vooral op het gebied van vruchtbaarheid, zwangerschap, het opwekken of tegengaan van abortus en menstruatiepijn. Zij zou contact hebben met vooroudergeesten en met een geest die zorgde voor vruchtbaarheid van mensen en van het land. Zij was tevens de leidster van de initiatieriten, waarbij zij ook contact zou hebben met geesten. Zij begeleidde het meisje naar de volwassenheid. Deze vroedvrouwen werden beschouwd als priesteressen en veelal ook als genezeressen. Hun functie was erfelijk, van grootmoeder op kleindochter, en hing samen met de voorouderlijke geest van wie zij hun kennis zouden hebben gekregen.

Initiatieriten in historisch perspectief

Een belangrijke overeenkomst tussen de vele bevolkingsgroepen in Centraal Afrika was en is hun meisjesinitiatie, die ongeveer op dezelfde manier uitgevoerd werden.

Initiatieriten werden zo'n tweeduizend jaar geleden al uitgevoerd. Het is onduidelijk waaruit die rit ten bestonden. Wel is zeker dat ze werden uitgevoerd voor meisjes en dat daarbij geen besnijdenis voorkwam. Deze rit hield verband met de verering van Lesa, de hoge God, en vooroudergeesten. Er was ook een initiatierite voor jongens, waarbij wel besnijdenis werd uitgevoerd. De rit voor jongens zijn in de loop der tijd verdwenen in bepaalde delen van Centraal Afrika.

Indicaties van de lange traditie van initiatieriten zijn grottekeningen, die dateren van voor de vierde eeuw na Christus. Grotten werden gebruikt voor rit en religieuze doelen, en het is aannemelijk dat ze ook werden gebruikt voor initiatieriten. Deze tekeningen zijn afbeeldingen van dieren, mensen, voorwerpen, zig-zag lijnen, driehoeken en andere figuren. In deze rit werden geesten geëerd: de vooroudergeest van de novice, de geest die zorgt voor vruchtbaarheid en Lesa, de hoogste God.

Het woord *cisungu*, initiatie, verspreidde zich over Centraal Afrika tussen 1000 en 1600. Het is afgeleid van 'bevangen zijn', of 'overweldigd zijn

⁹ Hinfelaar, *Religious change* 10.

door iets mysterieus'.

Tot ongeveer de negentiende eeuw waren er twee ritën voor meisjes: een bij hun eerste menstruatie en een bij de geboorte van hun eerste kind. Van de laatste zijn alleen nog sporen terug te vinden in de vorm van kleine rituelen en liederen. Deze twee ritën duiden op hun belang voor de matriline; de eerste menstruatie als teken van de potentie van moederschap, en het krijgen van kinderen die tot de matriline van de moeder behoren. Vrouwen waren de stamhouders binnen deze traditie; daarom was het ondergaan van initiatieriten waarin meisjes gesocialiseerd werden en leerden over vruchtbaarheid belangrijk.

Het huwelijk

Het patroon van echtelijke relaties was dat van een economische en seksuele relatie.¹⁰ Meisjes verloofden zich vaak rond hun tiende en trouwden vlak na de eerste menstruatie. Het huwelijk werd voltrokken in een aantal stappen. De jonge man gaf een klein bruidsgeschenk, meestal een armband, aan zijn toekomstige bruid, als teken dat hij wilde huwen. Als het meisje toestemde in een huwelijk, verrichtte een man bruidsdienst. Tijdens deze jaren maakte het meisje af en toe het huis schoon van haar toekomstige echtgenoot en had seksuele omgang met hem. Als het meisje begon te menstrueren, werd de initiatierite voor haar uitgevoerd, waarbij de toekomstige echtgenoot voor een deel aanwezig was en een rol speelde. Daarna werd de huwelijksceremonie uitgevoerd, die waarschijnlijk alleen bestond uit rituele geslachtsgemeenschap. Pas als er enkele kinderen uit het huwelijk geboren waren, werd het als een echt huwelijk beschouwd. Het huwelijk werd gezien als de basis voor voortplanting; een kinderloos huwelijk werd niet als een echt huwelijk beschouwd en was derhalve een reden tot echtscheiding.

Het instituut 'huwelijk' was zwak. Dit kwam vooral door de macht van de vrouwen in de matriline en de belangrijke positie van de schoonmoeder ten opzichte van de schoonzoon. Een jong echtpaar had geen beschikking over een eigen vuur om op te koken, maar was afhankelijk van de moeder van de vrouw. Zij gaf voedsel aan haar dochter en schoonzoon tot enkele jaren na het huwelijk. Pas als een vrouw enkele kinderen had gebaard, mocht ze zelf koken op haar eigen vuur en kon de echtgenoot zijn

10 A. Richards, *Bemba Marriage and Present Economic Conditions* (Manchester 1940)

eigen voedsel verbouwen.

De relatie broer-zus was belangrijker dan die tussen echtgenoten. Volgens het matrilineaire systeem vormden broer en zus een eenheid, omdat ze geboren waren uit dezelfde vrouw, en dus tot dezelfde matrilinie behoorden. Een man werd vaak heen en weer geslingerd tussen de loyaliteit aan zijn zuster en die aan zijn echtgenote. Zusters konden een beroep op hun broers doen ten koste van hun schoonzussen. Dit leidde vaak tot spanningen en echtscheidingen.

Kinderen behoorden tot de matrilinie van de moeder. De rol van de vader, en zijn rechten en plichten, waren beperkt. Een man had zeggenschap over de kinderen van zijn zuster(s) en een vrouw over de kinderen van haar broer(s).

Het wereldbeeld in Centraal Afrika

Lesu was de hoge God, die voorgesteld werd als vrouwelijk en mannelijk. Deze God had de wereld geschapen en had de uiteindelijke macht over mensen, dieren en planten. Het was een god die zorgde voor de vruchtbaarheid van het land. Andere geesten, met name die rond de lokale heiligdommen (*ngulu*) en de vooroudergeesten (*imipashi*) rond de huisheiligdommen zorgden voor gezondheid, vruchtbaarheid en welzijn van de gemeenschap en de familie.

Seksuele gemeenschap had een rituele betekenis. Vrouwelijke seksualiteit werd uitgedragen en niet beperkt. Seksuele onthouding was in bepaalde gevallen geboden, maar een celibatair leven werd als onnatuurlijk beschouwd. (Een uitzondering hierop waren de vrouwen die de lokale heiligdommen bewaakten.) Tot zeker rond 1600 sprak een echtpaar na seksuele gemeenschap met de vooroudergeesten, waarna een reinigingsritueel plaatsvond.

Een belangrijk concept in de kosmische visie was de relatie tussen bloed, seks en vuur. Seksuele gemeenschap werd beschouwd als gevaarlijk, tenzij het omringd werd met een ritueel. Na elke geslachtsdaad moest men ritueel gereinigd worden, wat alleen gedaan kon worden door wettige echtgenoten. Overspel was dus gevaarlijk. Man en vrouw waren verantwoordelijk voor een juiste seksuele gemeenschap. Iedere volwassene was potentieel besmet door onreine seksualiteit en kon zo het kookvuur besmetten. Vrouwen zorgden dat niemand bij hun vuur kwam tijdens het koken. Door het nuttigen van voedsel gekookt op besmet vuur konden haar kin-

deren en echtgenoot ziek worden. Als de man of vrouw stierf, moest de achterblijvende echtgeno(o)t(e) een ritueel ondergaan, waarbij hij/zij rituele gemeenschap had met de zus of broer van de overleden partner. Daarna werd hij/zij ritueel gereinigd. Dit was nodig om de geest van de overleden persoon bij de partner weg te halen, zodat deze weer kon hertrouwen. Dit gebruik ontstond rond 500 na Christus.

Men ging ervan uit, dat als een man zijn vrouw ontrouw was tijdens

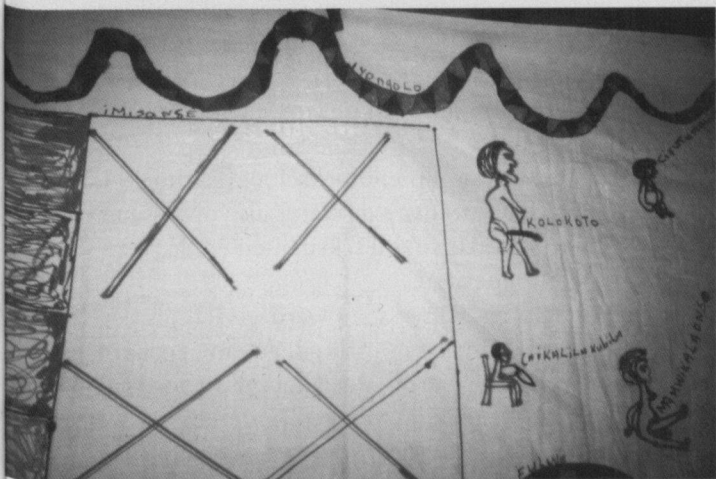
haar zwangerschap, zij en het kind tijdens de bevalling zouden sterven. In dat geval moest de man zijn zuster doden als offer voor de familie van de echtgenote. Dit idee vond ingang vanaf ongeveer 1000 jaar geleden.

Ouderschap gaf sociale status. Het geschenk van het leven werd

verondersteld aan vrouwen te zijn gegeven door de voorouders. Dit moest gerespecteerd en doorgegeven worden aan de volgende generatie. In veel matrilineaire samenlevingen werd vruchtbaarheid gezien als iets dat vooral afhankelijk was van vrouwen. Hierbij ging men ervan uit dat vrouwen in aanleg een kind in hun baarmoeder hadden dat slechts mannelijk zaad nodig had om te groeien.

Seksualiteit

Seksueel contact binnen het huwelijk werd beschouwd als noodzakelijk voor iemands welzijn en als een plezier waar zowel mannen als vrouwen van mochten genieten. Ouders en kinderen spraken niet over seksualiteit met elkaar. Meisjes bespraken dit met hun grootmoeder, andere oudere vrouwen, of met elkaar, en jongens bespraken dit met hun grootvaders of

Vandtekeningen van de initiatieriten. Uitleg symbolen: x is schaamhaar, man, zwangere vrouw, knie van de man, schaamteloze vrouw, de slang is het symbool van de man. Foto: T. Rasing

ooms.

Maagdelijkheid was iets ongewoons: kleine kinderen hadden seksueel contact tijdens spelletjes. De voorbereiding op het seksuele leven begon op ongeveer achtjarige leeftijd. Meisjes leerden dan van een oudere vrouw, meestal haar grootmoeder, hun schaamlippen langer te maken. Dit geeft het belang van vrouwelijke geslachtsorganen aan; door het vergroten hiervan wordt hun betekenis zichtbaarder. Vergrootte schaamlippen zorgden voor extra genot tijdens de seksuele gemeenschap, en vergemakkelijkten het baren van kinderen. Tijdens de initiatierite werd dit benadrukt. De gewoonte van het langer maken van de schaamlippen is verspreid over heel Centraal Afrika en dateert waarschijnlijk van voor de Bantu volkeren, dus van voor 300 jaar voor Christus.

Tot aan haar initiatie werd een kind als tamelijk sekseloos beschouwd. Seksuele identiteit was een belangrijk aspect van de status als volwassene. Vrouwen leerden hun belangrijke seksuele rol bij seksualiteit en de rituelen en taboes hieromtrent in de initiatieriten.

De eerste geslachtsgemeenschap als volwassene werd gezien als een riskante daad. Daarom werd dit met voorzorg omringd, en ging gepaard met een ritueel: de huwelijksceremonie. Hierbij kreeg het meisje instructies van haar mentrix en de jongen instructies van een oudere man. De viriliteit van de man werd getest. Hij moest zorgen voor het nageslacht van de matrilinie van zijn echtgenote. Een onvruchtbare man werd weggestuurd.

Initiatieriten en vruchtbaarheid

Initiatieriten zijn vruchtbaarheidsriten. Initiatie vond plaats vlak na de eerste menstruatie. Dit was een teken dat een meisje bezig was vrouw te worden, dat ze het potentieel had kinderen te baren en dat ze een volledig lid van de samenleving kon zijn. De eerste menstruatie was dus de gelegenheid om het begin van het vrouw-zijn van een bepaald meisje te vieren.

De eerste menstruatie werd echter ook beschouwd als gevaarlijk. Bloed symboliseerde gevaar, en menstratiebloed, symbool van scheppende kracht, werd ook beschouwd als gevaarlijk.¹¹ De eerste menstruatie was bijzonder gevaarlijk, omdat het meisje in een overgangsfase verkeerde. Er was dus een rite nodig om haar bij deze overgang te begeleiden en te reini-

11 A. Richards, *Chisungu: A girl's initiation ceremony among the Bemba of Zambia* (Londen 1956) 19, Turner, *The Forest of Symbols*.

gen van het gevaarlijke menstruatiebloed.

De initiatierite werd uitgevoerd in het bos, waar een hut voor het meisje gebouwd werd. Hier lag de nadruk op vruchtbaarheid en contact met geesten. De voorouders werden geëerd voor het leven dat zij geschonken hadden en hun werd gevraagd de novice te zegenen opdat ook zij vruchtbaar zou zijn. De novice leerde dat ze nu verantwoordelijk was voor het bewerken van het land. De vruchtbaarheid van de aarde symboliseerde de vruchtbaarheid van de novice en van alle aanwezige vrouwen. De zaden die symbolisch geplant werden, symboliseerden de toekomstige kinderen van de novice. Verschillende bomen symboliseerden vruchtbaarheid, en de maandelijke cyclus.

De kennis over menstruatie werd geacht alleen voor vrouwen te zijn. Het was dan ook taboe om met de echtgenoot over menstruatie te praten, maar een vrouw maakte dit duidelijk met bepaalde tekens, bijvoorbeeld door rode kralen op de slaapmat te leggen. Menstruatie werd gezien als een geschenk van Lesa, die dit alleen aan vrouwen had gegeven. Het was iets om trots op te zijn. Het verwijst naar vruchtbaarheid, naar voortplanting. Derhalve werden vrouwen gezien als de producenten van nieuw leven. De menstruatie werd ook gezien als een reis naar de 'koude wereld', oftewel naar de geesten. Tot enkele eeuwen geleden zonderden vrouwen zich af in het bos tijdens hun menstruatieperiode. Er was een hut in het bos, waar menstruerende vrouwen verbleven om te rusten. Zij werden verondersteld hier contact met geesten te hebben.

Het is onduidelijk wanneer deze hutten verdwenen zijn. In de koloniale tijd bleven vrouwen in hun huis, maar hoefden geen huishoudelijke taken uit te voeren, en was het verboden om seksueel contact te hebben. De menstruatie werd dus echt gezien als een tijd van rust. Elke maand, na haar menstruatie, wiste ze de muren in haar huis en maakte daarna nieuw vuur bij het heiligdom. Dit duidde een relatie aan tussen de reiniging van de menstruatie en de reiniging van het huis. De menstruatie werd dus ook gezien als een reinigingsperiode.

De periode van de zestiende tot de negentiende eeuw

Vanaf ongeveer 1500 werden de bevolkingsgroepen in Zambia en Malawi overheerst door Luba- en Lunda-volkeren, afkomstig uit hedendaags westelijk Congo en waarschijnlijk ook uit Angola. Deze nieuwkomers waren ook matrilineair georganiseerd. Hun leiderschap was erfelijk en ging over

van de chief op zijn zuster's zoon. De chiefs van deze groepen, mannen dus, eigenden zich de macht toe bij alle etnische groepen. Deze politieke macht was ook verbonden met religieuze macht, zoals dat gebruikelijk was bij Afrikaanse volkeren.¹² Het religieuze systeem werd dus beïnvloed door deze chiefs, die religieuze macht claimden over de vruchtbaarheid van het land. Dit religieuze systeem overvleugelde de traditionele religie. Door de overgang van vrouwelijk leiderschap naar mannelijk leiderschap veranderde ook het wereldbeeld, waardoor vrouwen niet langer de centrale posities hadden in de samenleving.

Toch bleek de macht van de chiefs niet op alle fronten. Op politiek gebied bepaalden ze wel de verdeling van het land, het betalen van tribuut en het terechtstellen van mensen die tegen hen waren. Op religieus gebied hadden ze de officiële macht, maar onder deze bovenlaag behielden vrouwen hun religieuze functies.

Tijdens de overheersing van de mannelijke chiefs, vanaf de 16de eeuw, probeerden de chiefs religieuze macht te krijgen. Dit deden ze niet door bepaalde denkbeelden af te schaffen, maar door deze op te nemen en zich toe te eigenen. Dit gebeurde ook met de initiatieriten, die deel uitmaakten van de religie. De rite moest gemeld worden aan de chief, dan werd aan de chief geofferd en voor hem gedanst na afloop. De mentrixen werden opgenomen in de etnische groep van de chiefs. De mannelijke chiefs eisten gehoorzaamheid en het is aannemelijk dat in deze tijd de riten veranderden, waarbij vrouwen leerden zich meer te onderwerpen aan de macht van mannen en mannelijke chiefs. Desalniettemin lag de nadruk op vruchtbaarheid en voortplanting, en hadden chiefs geen werkelijke zeggenschap

12 Zie voor de vele religieuze veranderingen die plaatsvonden voor de komst van de missionarissen eind 19e eeuw: J. Comaroff, *Body of power, spirit of resistance* (Chicago 1985), J. Comaroff, *Of revelation and revolution: Christianity, colonialism, and consciousness in South Africa* (Chicago 1991), B. Garvey, 'Bemba chiefs and Catholic missions, 1898-1935', *Journal of African History*, *WV*, 3 (1979) 411-423, Hinfelaar, *Religious Change*, A. Richards, *Land, Labour and Diet in Northern Rhodesia: An economic study of the Bemba tribe* (Londen 1939), A. Richards, 'The political system of the Bemba tribe - North Eastern Rhodesia.' in: M. Fortes and E.E. Evans-Pritchard (eds.), *African Political systems* (z.p. 1969) 83-120, Roberts, *A History of Zambia*, R. Rotberg, 'The Missionary Factor in the Occupation of Trans-Zambezia', *The Northern Rhodesian Journal* 4 (1964) 330-338, R. Rotberg, *Christian missionaries and the creation of Northern Rhodesia 1880-1924* (z.p. 1965), Van Binsbergen, *Religious Change in Zambia*, D. Werner, 'Some Developments in Bemba Religious History', *Journal of Religion in Africa* 4 (1976).

over de ritën. De vrouwen die deze ritën uitvoerden bepaalden wat er werd geleerd. Ze behielden hun autoriteit op dit gebied.

Initiatieriten van de zestiende tot de negentiende eeuw

Vanaf 1500 tot eind negentiende eeuw kwamen de Swahilie/Arabieren naar Centraal Afrika, al snel gevolgd door de Portugezen, om handel te drijven met de lokale bevolking. Deze handelslieden onderhielden seksuele relaties met de lokale vrouwen. We mogen aannemen dat hierdoor de seksuele vrijheid die vrouwen hadden, enigszins veranderde en zich aanpaste aan Arabische (islamitische) en Portugese (Europees christelijke) maatstaven, waarin vrouwen ondergeschikt waren aan mannen. Waarschijnlijk veranderden de initiatieriten hierdoor. Niet langer lag de nadruk op het contact met geesten, maar de nadruk kwam nu meer te liggen op het behagen van de echtgenoot. Dit laatste echter maar tot op zekere hoogte: een vrouw ontdekte ook zelfstandigheid en had autonomie over haar eigen lichaam, die ze tegenwoordig nog steeds heeft. Ook het geloof in contact met geesten bestond nog, hoewel minder dan vroeger.

Conclusie

Initiatieriten voor meisjes betekenden het creëren van een vrouwelijke volwassen identiteit, het verkrijgen van kennis, die vooral voorbehouden was aan vrouwen, en de viering van vruchtbaarheid. Door de rite te ervaren kreeg een vrouw kennis en zelfvertrouwen, nodig in haar toekomstige leven. De genderrol en produktieve en reproductieve taken van vrouwen werden uitgedrukt in de initiatieriten.

Initiatieriten hebben te maken met genderverhoudingen. Deze zijn veranderd in de loop der tijd, van zo'n 2000 jaar geleden tot nu. Het ritueel drukt de scheiding tussen mannen en vrouwen uit en bevestigt die: vrouwen vormen de kern - vroeger in de matrilineaire dorpen - en mannen zijn de buitenstaanders. Hierdoor wordt een plaatselijk heersend levend oud idee bevestigd, namelijk dat vrouwen centraal staan in de samenleving, in de matriline en in het gezin. Deze centrale rol van vrouwen in hun huis en in de matriline leerden ze tijdens hun initiatierite. Ook hebben vrouwen nog steeds, evenals vroeger, een belangrijke rol in de productie en distributie van voedsel en in het voortbrengen en opvoeden van kinderen. Door het ondergaan van een initiatierite werd een meisje opgenomen

in de gemeenschap van vrouwen. De kennis verkregen door de initiatierite werd verondersteld alleen voor vrouwen te zijn. Vooral de geheimhouding hierover, en dus uitsluiting van niet-geïnitieerden, schiep een band.

Initiatieriten zijn een uitdrukking van continuïteit van het verleden, het heden en de toekomst. Door sociale en religieuze normen door te geven worden de normen bevestigd en wordt eenheid gecreëerd tussen vrouwen.

De samenlevingen in Centraal Afrika hebben vele veranderingen ondergaan. De heerschappij van mannelijke chiefs heeft de initiatieriten beïnvloed, maar slechts op beperkte schaal. Ook de contacten met Swahili/Arabieren en christelijke Europeanen, hebben nauwelijks invloed gehad op de riten.

Wel zijn de patronen van arbeid, landbouw en familierelaties veranderd. Desondanks bewaren vrouwen hun traditionele religie en tonen hun macht en autoriteit in en door het uitvoeren van initiatieriten. De vrouwen-cultus is opgebouwd rond de universele thema's vruchtbaarheid, leven, dood, seksualiteit en reproductie. Daarom kunnen deze riten, als deel van een lokale cultus of religie waarin vrouwen de leiding hebben, in hedendaags Zambia blijven bestaan.